

SAFAYEVA Soliha

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Islomshunoslik fakulteti Dinshunoslik
yo'nalishi talabasi*

*Ilmiy rahbar: ALIMOVA Mahfuza
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
tarix fanlari nomzodi, dotsent*

SHAHRISTONIYNING “AL-MILAL VA-N-NIHAL” ASARI MUQADDIMALARINING XUSUSIYATLARI

ОСОБЕННОСТИ ПРЕДИСЛОВИЙ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ШАХРИСТАНИ “АЛЬ-МИЛАЛ ВА-Н-НИХАЛ”

CHARACTERISTICS OF THE PREFACES OF SHAHRISTANI'S WORK “AL-MILAL VA-N-NIHAL”

Annotatsiya: Ushbu maqolada dinlar tarixini o'rganish va ularni tasniflashda o'ziga xos yondashuv yaratgan Abul Fath Shahrisoniy “al-Milal va-n-nihal” asari muqaddimalarining o'ziga xos jihatlari o'rganilgan. Asar muqaddimalarida keltirilgan uslublarning dinlarni tasniflashdagi ahamiyati, ularning ilmiy obyektivlikka asoslanganligi tahlil qilingan. Bundan tashqari, maqoladan muallifning qisqa tarjimai holi va ilmiy merosi haqidagi ba'zi ma'lumotlar ham joy olgan.

Tayanch so'zlar: Abul Fath Shahrisoniy, “al-Milal va-n-nihal”, muqaddimalar, dinlar va mazhablar tasnifi.

Аннотация: В данной статье исследуются особые аспекты предисловий к труду Абу-ль-Фатха аш-Шахрастани «аль-Милал ва-н-нихал», который разработал уникальный подход к изучению истории религий и их классификации. Анализируется значение методов, представленных во введениях к этому труду, для классификации религий, а также их основанность на научной объективности. Кроме того, в статье содержатся некоторые сведения о краткой биографии автора и его научном наследии.

Ключевые слова: Абул Фатх Шахристани, «аль-Милал ва-н-нихал», введения, классификация религий и сект.

Annotation: The article examines the most important parts of the prefaces of the work “al-Milal wa-n-nihal” by Abul Fath Shahrisoniy, a unique creation in the study and classification of the history of religions. The significance of the styles in the prefaces of the work in the classification of religions and their scientific objectivity is analyzed. In addition, the article contains a short biography of the author and some information about his scientific heritage.

Key words: Abul Fath Shahrisoniy, “al-Milal wa-n-nihal”, prefaces, classification of religions and sects.

KIRISH

Dunyoning konfessional manzarasiidagi o'zgarishlar fonida yoshlarni zararli g'oyalarga bilan ta'sirlantirishga urinish, dinlarning ta'limotlari, muqaddas manbalari va marosimlarining asl mazmun-mohiyati bilan bog'liq bo'lgan millatlararo totuvlik va dinlararo bag'rikenglikka zid tushunchalarni singdirishga qaratilgan harakatlar avj olmoqda. Bu xususda Prezident Shavkat Mirziyoyevning: “Buyuk ajdodlarimiz bo'lgan islom olamining mutafakkirlari asarlarini, ularning butunjahon sivilizatsiyasi rivojiga qo'shgan bebaho hissasini chuqur o'rganish, teran anglash va keng ommalashtirish alohida ahamiyatga egadir.”[4:5], - degan so'zlari muhim ahamiyatga ega. Haqiqatdan ham, o'zining ulkan merosi bilan dunyo ilm-fani rivojiga beqiyos hissa qo'shgan olimlarning asarlarini o'rganish, ulardagi muhim tushuncha va ma'nolarning asl mohiyatini anglash yo'lida harakat qilish bunday zararli g'oyalarga qarshi “immunitet” hosil qilishda muhim o'rin tutadi.

ASOSIY QISM

X-XI asrlarda yashab ijod qilgan, o'zining beqiyos ilmiy asarlaridagi chuqur mulohazalari, o'ziga xos uslubi bilan nom qoldirgan Shahrisoniyning “al-Milal va-n-nihal” asari dunyo dinlarining kelib chiqish tarixi, asl mohiyati, ulardagi bag'rikenglik va insoniylik tamoyillarini tushinishda ulkan ahamiyat kasb etadi. Xususan, asarning “Muqaddimalar”ining o'ziga xosliklarini tahlil qilish orqali hali ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan tarixiy haqiqatlarni anglash, bu orqali esa, bugungi kunda dinlarni o'rganish sohasidagi eng muhim savollarga javob topish mumkin.

Abulfath Muhammad ibn Abdulkarim ibn Ahmad Shahrisoniy islom olamining kalom ilmi, dinlar tarixi, din falsafasi sohalari bo'yicha yetuk olimlaridan biri bo'lib, 1076-yili Naysobur va Xorazm shaharlarining orasida joylashgan Shahrisonda dunyoga keldi. 1117-yili Bag'dodga ilm uchun borib, 3 yil davomida yetuk ustozlardan ilm oldi. Abul Qosim Ansoriydan tafsir, kalom, islom falsafasi va “ilm al-jadal” (bahs-munozara ilmi) dan dars olgan Shahrisoniy o'zidan yigirmaga yaqin asar meros qoldirdi. Ulardan “Nihoyat al-iqdom fi ilm al-kalom”, “al-Irshod ila a'qoid al-i'bod”, “Tafsir suroti Yusuf bi-uslub falsafiy”,

“Talxis al-aqsom li mazohibil-anaam”, “Musoraat al-falosifa”, “Mafotih al-asror va masobih al-abror” va “al-Milal va-n-nihal” nomli 7 tasi bizgacha yetib kelgan. Tarixchi Yoqut Hamaviy o‘zining “Mu’jam ul-udabo” asarida Shahrisoniy haqida shunday deydi: “U ilohiyotchi faylasuf, tasniflar muallifi, yaxshi fazilatlar va komil aql egasi edi. Uning e’tiqodidagi ba’zi chalkashliklar va faylasuflarni qarashlarini qo‘llab-quvvatlashda mubolag‘alari bo‘lmaganida imom bo‘lgan bo‘lardi.” [7:213]

“Toj ad-din” (“Dinning toji”) nomi bilan atalgan Shahrisoniyning “al-Milal va-n-nihal” asari dunyo dinlarining ta’limotlari va firqalari haqida ma’lumot beruvchi doksografik asar bo‘lib, o‘rta asrlarda dinshunoslik bo‘yicha ta’lif qilingan bebaho manba hisoblanadi. Sidney Universiteti professori Erik Jon Sharp o‘zining “Comparative Religion: a history” (Qiyosiy din: tarix) asarida ushbu asar haqida shunday degan: “Jahon adabiyotida birinchi bo‘lib dinlar tarixini yozish sharaflari musulmon Shahrisoniyga tegishli. Uning “Dinlardagi oqimlar va falsafiy ta’limotlar” asarida o‘sha davrda Xitoy chegaralariga qadar ma’lum bo‘lgan dunyodagi barcha dinlarni tavsiflagan va tizimlashtirgan. Bu ajoyib asar nasroniy yozuvchilari o‘sha davrda yarata olgan barcha narsadan ustun.” [5:79] Asar muallifning yondashuviga ko‘ra, 5 ta muqaddima bilan boshlanadi. Bu haqda kitobning kirish qismida, hamd va na’tlardan so‘ng shunday keltirilgan:

“Alloh taolo meni dinlar va xalqlarning namoyondalari, dunyo ahlining e’tiqodlari va mazhablari haqidagi ta’limotlarni o‘rganishga, ularning kelib chiqishi va manbalari bilan tanishishga, shuningdek, nodir qismlarini ko‘rishga muvaffaq qilganda, bularning barchasini jamiki dinlar va e’tiqodlarni o‘z ichiga oladigan, idrok etuvchilar uchun ibrat, ibrat oluvchilar uchun idrok manbayi bo‘lgan bir muxtasar kitobda jamlashni xohladim.” [1:7]

Shahrisoniy maqsadga o‘tishdan avval, kitobini beshta muqaddima bilan boshlashni lozim deb topganini ta’kidlaydi. Olim ushbu muqaddimalarning nomlarini tartib asosida keltiradi:

- **birinchi muqaddima:** Dunyo aholisining qismlari bayoni;
- **ikkinchi muqaddima:** Islomiy firqalarni sanash qoidalarini tayin qilish (belgilash) haqida;
- **uchinchi muqaddima:** Maxluqot ichida paydo bo‘lgan ilk shubhaning bayoni, uning kelib chiqishi va namoyon bo‘lishi haqida;
- **to‘rtinchi muqaddima:** Islom ummatida paydo bo‘lgan ilk shubhaning bayoni, uning

tarmoqlanish jarayoni, kelib chiqishi va namoyon bo‘lishi haqida;

– **beshinch muqaddima:** Ushbu kitobni hisob yo‘li bilan tartiblashni vojib qiladigan sabablar bayoni haqida. [1:8]

Yuqoridagilardan ko‘rinadiki, asar muqaddimalari o‘ziga xos ravishda tizimli tartiblangan bo‘lib, butun kitobning maqsad va vazifalarini o‘z ichiga oladi. Asarda keltirilgan har bir ma’lumot bugungi zamonaviy tadqiqotlar uchun namuna vazifasini bajaradi. Jumladan, ilk muqaddimada dunyo aholisi jo‘g‘rofiy nuqtayi nazardan yetti iqlim hamda to‘rt tomon bo‘yicha taqsimlangandan so‘ng, shunday deyiladi: “Bundan tashqari, olam millatlar nuqtayi nazaridan ham taqsimlanadi. Ulardan eng katta millatlar to‘rtta: arab, ajam, rum va hind. Ta’kidlanadiki, arablar va hindlarning qarashlarida o‘xshashlik bor, chunki ularning ikkisi ham mohiyat va haqiqatlar borasidagi hukmlarning botiniga qiziqishadi, ruhiy amaliyotlardan foydalanishadi. Boshqa tomondan, rumliklar va ajamlarning qarashlari o‘xshash: ular narsalarning tabiatiga, miqdor va shaklning hukmlariga qiziqadilar va jismoniy ishlarga ko‘proq ahamiyat beradilar.” [1:8]

Zamonaviy dinshunoslikdagi dinlarni tasniflash bo‘yicha ilmiy yonashuvlar, din sotsiologiyasi, din psixologiyasi kabi ilmlarni o‘zida mujassam etadigan bu kabi satrlar asarning bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmaganidan dalolat beradi.

“Al-Milal va-n-nihal”ning birinchi muqaddimasida dinlarni tasniflash bo‘yicha o‘ziga xos, avvalgi olimlarning kitoblarida uchramagan yondashuv namoyon bo‘ladi. Ilk Muqaddimada kitobning asl maqsadi bo‘lgan tasnif sifatida dunyo aholisining e’tiqodlariga ko‘ra ikki guruhga: “ahl ad-diyonot va al-milal” (“Dinlar va millatlar ahli”) va “ahl al-ahva va an-nihal” (“Bid’at va firqalar ahli”)ga bo‘linishi qayd etilgan. Bir tomondan majusiylar, yahudiylar, nasroniylar va musulmonlar birinchi guruhga kiritilsa, boshqa tomondan faylasuflar, dahriylar, sobiylar, butparastlar va brahmanlar “Bid’at va firqalar ahli” vakillari sifatida ta’riflanadi.

Tasniflashning davomida muallif musulmon dinshunoslari tomonidan asosiy tayanch sifatida ko‘riladigan “73 firqa” hadisini keltiradi:

“Majusiylar yetmish firqaga bo‘lingan, yahudiylar yetmish bir firqaga bo‘lingan, nasroniylar yetmish ikki firqaga bo‘lingan, musulmonlar yetmish uch firqaga bo‘lingan.” [1:9] Shu o‘rinda olim bu firqalardan najot topadigani

faqat bitta bo'lishini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, haqiqat ikki qarama-qarshi masaladan bittasida bo'lsa, ushbu ikki masala shar'iy jihatdan bir xil qabul qilinishi joiz bo'lmaydi, ularning biri rost, ikkinchisi yolg'on, deb ajratiladi. Va haqiqat ulardan birida bo'ladi, boshqasida emas. [1:9] Xulosa qilish mumkinki, qarama-qarshi turuvchi qarashlarning ikkisi ham to'g'ri va haq deb hukm qilinishi mumkin emas. Aynan shu joyda asarning mohiyati yanada aniqroq namoyon bo'ladi. Ya'ni, firqalar vakillari qanchalar ko'p bo'lmasin, ulardan asl hidoyat ustidagi jamoa yagona bo'lishi eslatib o'tiladi. Shahristoniy o'z fikrlariga dalil sifatida A'rof surasi 181-oyatni keltiradi: **“Yaratganlarimiz ichida haq (yo'l)ga hidoyat qiladigan va u (haq) bilan adolat qiladigan jamoat ham bordir”**. [6:134] Umuman olganda, birinchi muqaddima dunyo aholisining diniy tasnifiga qaratilgan bo'lib, hadislardan namunalar bilan yakunladi:

“Payg'ambar (s.a.v) xabar berdilarki: **“Ummatim yetmish uch firqaga bo'linadi, ulardan najot topadigani bittadir, va boshqalari halok bo'ladilar.”** Aytili: **“Najot topadiganlar kimlar?”** Aytdilar: **“Ahli sunna val-jamoa”** Aytili: **“Sunnat va jamoat nima?”** Aytdilar: **“Men va as'hobim U (Qiyomat) kuni unda bo'lamiz”** (*Abu Dovud: (40596), Ibn Moja: (3992), Ahmad: (332/2)*)

Yana bir hadisda: **“Mening Ummatimdan bir guruh Qiyomatgacha haq yo'lida davom etadilar”** (*Termiziy: (2192), Ahmad: (104/4), Ibn Moja: (6)*), **“Mening ummatim zalolat ustida birlashmaydi.”** [1:10], deb keltirigan.

Ilk muqaddima dunyo dinlarini tasniflashning o'ziga xos namunasi ko'rsatgan bo'lsa, ikkinchi muqaddima islomdagi firqalarning tasniflanishidagi xato va kamchiliklarni tahlil qilib, eng muhim to'rtta qoidani ta'kidlaydi. Unga ko'ra, birinchi qoida islomdagi firqalarni e'tiqod jihatidan Alloh taoloning sifatleri va tavhid borasidagi xilma-xillik asosida ajratishdan iborat. “Bu bir guruhda isbotlangan va boshqa guruh rad qilgan azaliy sifatlar masalalarini o'z ichiga oladi. Masalan, zotiy sifatlar, fe'liy sifatlar, Alloh taologa vojib, mustahiy va joiz bo'ladigan sifatlar bayoni kabi. Bular borasida ash'ariylar, karromiylar, mujassimalar va mo'taziliylarda ixtiloflar mavjud.” [1:10]

Ikkinchi qoidaga ko'ra, islomiy firqalar orasida ko'p ixtiloflarga asos bo'lgan taqdir va adolat haqidagi qarashlar tasniflash uchun asos qilib olinadi. “Bu qazo va qadar, jabr va kasb, yaxshilik va yomonlikni iroda qilish, oldindan

aniqlangan va ma'lum holatlarni o'z ichiga oladi, bir guruhda qabul qilinsa, boshqasida rad qilinadi. Va yuqoridagilar borasida qadariylar, najjoriylar, jabriyyalar, ash'ariylar va karromiylar orasida ixtiloflar mavjud.” [1:11]

“Uchinchi qoida: Va'd, va'iyd, ismlar va hukmlar.

Bu iymon, tavba, vai'yd, qaytish, kufr, zalolat masalalarini o'z ichiga oladi, bir jamoatda tan olinsa, boshqasi tomonidan rad qilinadi. Bular borasida murji'alar, va'iydiyyalar, mo'taziliylar, ash'ariylar va karromiylar orasida ixtilof mavjud.

To'rtinchi qoida: Risolat xabari, aql va imomat.

Bu borasida shi'alar, xavorijlar, mo'taziliylar, karromiylar va ash'ariylarda ixtilof bor.” [1:11]

Ma'lumotlarning yuqoridagi kabi tartiblanishi islom dinida mavjud eng katta ixtiloflarning asoslarini, firqalar orasidagi eng muhim farqlarni tizimli ravishda ko'rsatib berishga xizmat qilgan. Xulosa sifatida muallif ushbu to'rt qoida asosida tasniflangan eng katta islomiy firqalarni sanab o'tadi. Ular:

1. Qadariylik;
2. Sifatilylik;
3. Xorijiylik;
4. Shia.

O'z navbatida, ushbu firqalarning barchasi o'z ichida tarkiblanadi, taqsimlanadi, oxir oqibat ularning sanog'i 73 tada borib yetadi.

Ikkinchi muqaddimaning oxirida muallif asarni yozishdagi yondashuvlarini batafsil bayon qildilar: “Men har bir mazhabni mutaassiblik qilmasdan, tanqiddan chetlangan holda, sahihi va fosidini bayon qilmasdan, haqini botilidan ajratmasdan, ularning kitoblarida qanday topgan bo'lsam shunday bayon qilishni o'zimga shart qildim. Holbuki, zakiy fahmlar uchun aqliy dalillar bilan haqni bir qarashda ko'rish va botilning isini sezish qiyin emas. Va tavfiq Alloh dandir.” [1:11] Bundan ko'rinadiki, qariyb IX asr ilgari yozilgan ushbu asar zamonaviy dinshunoslikning asosi bo'lgan obyektiv yondashuvni o'zida mujassam etgan ekan.

Asarning uchinchi muqaddimasi “Maxluqot ichida paydo bo'lgan ilk shubhaning bayoni, uning kelib chiqishi va namoyon bo'lishi haqida”, deb nomlangan bo'lib, yaratilganlar orasida kelib chiqqan shubhaning eng avvalgisi shaytonning shubhasi ekanligi bayon etilgan. Keyinchalik insonlar orasida tarqalgan ushbu shubhalar yettita savoldan iborat ekani haqida aytgandan so'ng muallif ushbu savollarning

Injilning to'rtta sharhlari: Luqo, Mark, Yuhanno va Matto Injillarida, shuningdek, Tavrotda ham zikr qilinganini alohida ta'kidlaydi. Asarda keltirilishicha, shaytonning savollari asosan uning yaratilishi ortida qanday hikmat borligi, nima uchun Allohga ibodat qilishi kerakligi, nega Odam (a.s.) ga sajda qilishga buyurilgani, shuningdek, uning insonlar qalbiga soladigan boshqa vasvasalarining mohiyatini bilishdan iborat. Shahristoniy bularni bayon qilish orqali Yer yuzida ibodat haqidagi turli fikrlar, dinlar, mazhablar, ixtiloflar va bid'atlar qanday paydo bo'lganini o'ziga xos uslub bilan ko'rsatmoqchi bo'ladi.

Uchinchi muqaddimaning eng e'tiborga molik jihati shundaki, keltirilgan yettita shubha Qur'on oyatlaridan namunalar bilan sharh qilinib, keyinchalik imon keltirmaganlarning Nuh, Hud, Solih, Ibrohim, Lut, Shu'ayb, Muso, Iso va Muhammad alayhissalomlarga qarshi kurashgani yoritiladi. Bundan tashqari, muallif har bir shubhali savol asosida paydo bo'lgan mazhablarni ham birma-bir sanab o'tadi. Bu esa Shahristoniyning dinlar va mazhablarning tasnifida juda chuqur va asosli dalillarga tayanganidan dalolat beradi.

Muallif asar muqaddimalarining uchinchisi orqali dunyoda dinlar qanday asosda shakllangani haqida batafsil bayon qilganidan so'ng, asarning to'rtinchi muqaddimasini islomdagi bo'linishlarning paydo bo'lishi asoslarini yoritishga bag'ishlaydi. Xususan, Muhammad (s.a.v.)ning tiriklik chog'larida U zotni adolatsizlikda ayblagan kimsa haqida, Uhud kunidagi munofiqlarning ahvoli haqida, shuningdek, Allohning zoti, ulug'vorligi haqida bahslashgan guruh haqida oyatlardan namunalar keltirish orqali musulmonlar orasida Payg'ambar (s.a.v.) tirik bo'lgan davrda ham bo'linishlar yuz berganini asosli dalillar bilan ochib beradi.

To'rtinchi muqaddimaning davomida Payg'ambar (s.a.v.)ning kasallik chog'larida, shuningdek, ularning vafotlaridan keyin sahobalar orasida paydo bo'lgan o'nta ixtilof birma-bir sanab chiqilgan. Muallif ushbu taqsimlash bilan kifoyalanmagan, balki keltirilgan o'nta ixtilofni yana o'z ichida ikki turga: imomatdagi ixtiloflar va usuldagi ixtiloflarga ajratgan. [1:18] Bundan ko'rinadiki, o'rganilishi lozim bo'lgan turli tuman dinlar va ulardagi mazhablar haqida ma'lumot berishdan avval ularning kelib chiqishi, aynan qaysi asosga ko'ra bir-biridan farqlanishini ko'rsatish Shahristoniy o'z oldiga qo'ygan muhim vazifa bo'lgan.

Avvalgilardan farqli o'laroq, beshinchi muqaddima orqali ma'lumotlarni qaysi usulga

ko'ra tartiblash kerakligi maqsad qilingan. Bu haqda muallif kitobning uslubi tizimli tartiblashga asoslanganligini, chunki uning maqsadi ta'limotlarni muxtasar yo'l bilan bayon qilish bo'lganini aytib o'tadi: "O'z xususiyatlari va hukmlarida men uchun eng yaxshi tartiblash usulini tanladim va bu tartibni eng aniq va kuchli dalillar ustiga barpo qildim." [1:23] Beshinchi muqaddimada kitobni tartiblashning yettita darajasi avvalgi muqaddimalardagidek ketma-ket sanash yo'li bilan bayon qilinadi.

XULOSA

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, "al-Milal va-n-nihal" asarining boshqa kitoblardan farqli o'laroq bir emas beshta muqaddima bilan boshlanganligi muallifning keng dunyoqarash va mushohadali olim ekanini ko'rsatadi. Ta'kidlash joizki, asar muqaddimalari butun kitobning ma'no va maqsadlarini o'zida jamlagan bo'lib, tahlil va tasnifning yuqori darajasini namoyon etgan. Muallifning tarix, falsafa, diniy ilmlar, xossatan, islom mazhablari haqidagi chuqur bilimlarini ko'rsatgan muqaddimalarda keltirilgan ma'lumotlar dinshunoslikdagi xolislik va ilmiylik yondashuviga asoslanadi. "Al-Milal va-n-nihal" asarining dinlarni o'rganishdagi o'rni beqiyos bo'lib, bugungi davrda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Aksincha, asarning qiymati yildan yilga oshib bormoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Muhammad ibn Abdulkarim Shahristoniy. Al-Milal va-n-nihal. – Bayrut: Dor ibn Hazm, 2021.
2. Abdupattayev M. Imom Shahristoniyning ilmiy merosi va olim asarlarini tadqiq etishdagi yondashuvlar // The Light of Islam. 2022 (Vol: 2022, iss: 2). 59-67.
3. Abdupattayev M. The role of imam Shahrstan's scientific heritage in the development of islamic sciences // Academia: An International Multidisciplinary Research Journal (Vol. 12, Issue 01, 2022. 530-538.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Islom hamkorlik tashkiloti Tashqi ishlar vazirlari kengashi 43-sessiyasining ochilish marosimidagi nutqi. – Toshkent, 2016.
5. Sharpe E. J. Comparative Religion: A History. Illinois: Open Court. 1991.
6. Shayx Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolari tarjimai. – Toshkent, 2021.
7. Yoqut Hamaviy. Mu'jam al-udabo. – Qohira: Dor as-Sadr, 2006.- B.213
8. Прозоров С.М. (1984). Книга о религиях и сектах. Москва: Наука.